

בענין פירוש רבינו אפרים למסכת אבות

זהו הפירוש לרבינו אפרים. רבי שמואל די אוזידה, מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף זה (המאה ה"ז למספרם) בספרו "מדרש שמואל" למסכת אבות, מרבה לצטט מפירוש רבינו אפרים¹. המחבר, כפי שמוסר בהקדמתו, השתמש בכמה פירושים עתיקים מגדולי הקדמונים, כתבי-יד שלא ראו עדיין אור הדפוס בימיו², והוא מביאם תדיר בביאורו. בין אלה הפירושים למסכת זו היה אחד שמצינו כביאור "הרב ר' אפרים ז"ל וי"א שהוא פירוש הרשב"ם ז"ל"³. ספק זה על זהותו של מחבר הפירוש אינו שלו, כי כנראה כבר נסתפקו בו מעתיקי כתב-היד הקודמים, כמו שכותב ר"ש אוזידה (= רש"א) בפרק ג משנה כא: "ומצאתי כתוב בביאור אחד למסכת אבות אשר כתוב עליו שהוא ביאור להרב ר' אפרים ז"ל, וגם כתוב כי יש לספק אם הוא לרשב"ם ז"ל"⁴. ובכן, בכל פעם שמביא רש"א: "והרב רבי אפרים ז"ל כתב"; "והרב רבי אפרים ז"ל פירש" — היא איפוא ציטטה מכ"י זה שהמעתיקים נסתפקו בו אולי הוא לרשב"ם⁵. אך בפרט זה כנראה היו בטוחים שהוא פירוש עתיק יומין לא מאוחר בזמן ממחצית הראשונה של המאה הי"ב, התקופה בה פעל עוד הרשב"ם. בזמנו של הרשב"ם חי רבינו אפרים מרגנשבורג⁶, שהיה תלמיד-חבר של אחיו הצעיר רבינו יעקב תם. עובדה זו עלולה להוליד השערה שמחבר הפירוש הוא ר"א מרגנשבורג, ואמנם, החוקר ר' חיים מיכל מונה את הפירוש למס' אבות שמזכיר בעל מדרש שמואל בין הספרים שחיבר רבינו אפרים זה⁷. אפטוביצר דוחה את דעתו של רח"ם מפני "שחכמי ספרד לא השתמשו בספרי חכמי אשכנז"⁸. והיא טענה מוזרה מאד, שהרי השתמש בפירוש רשב"ם⁹. מאידך לא הסיק אפטוביצר מזה שהיא לר' אפרים תלמיד הרי"ף, אבל חכמים אחרים כרי"ב אפשטיין⁹ ורב"ז בנדיקט¹⁰ נוטים להניח שמחבר הפירוש הוא ר' אפרים דידן¹¹.

- 1 ראה במבוא הקצר לנספח ג (במדור ההערות שם).
- 2 על כ"י מר"א ואחרים כותב בעל מד"ש בהקדמתו: "אשר עין לא ראתה עד היום הזה... כי סתומים וחתומים היו עד הנה".
- 3 ראה בנספח שם סימן כב.
- 4 על סיבת ספיקם, ראה להלן.
- 5 עליו ידובר להלן בפרק על קביעת זהות תורת רבינו.
- 6 אור החיים סוף סי' 511, עמ' 248. רח"ם לא גילה את הבסיס להשערה זו שעליו הוצבע כאן.
- 7 מבוא לס' ראבי"ה, עמ' 232 הערה 9.
- 8 כבר הגיב ע"ז י. תא-שמע בהערותו "על פירוש אבות שבמחזור ויטרי", קרית ספר מב, תשכ"ז, עמ' 507: "וכי הרשב"ם הנזכר במדרש שמואל ספרדי היה? ... אלא כתב-יד הוא שהגיע לידו". ועי' להלן.
- 9 מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1304.
- 10 קרית ספר כה, עמ' 168, הערה 8.
- 11 א. אורבאך, בעלי התוספות, ירושלים תשי"ז, עמ' 175 מניח כן בוודאות, וכותב בהערה שכן

בפירוש לאבות שבמחזור ויטרי מביא כמה פעמים מ"משנת ר' אפרים"¹², והיא כנראה אותו מקור שמזכיר הרשב"ץ בפירושו "מגן אבות"¹³, ומביא ממנו "נוסחתו של רבינו אפרים"¹⁴. הדברים מוכיחים ש"משנת ר' אפרים" והכתב-יד שהיה לפני בעל מדרש שמואל — היינו הך. בשניהם יש נטייה ניכרת לקבוע הגירסה הנכונה ולתקן גוססאות המשנה¹⁵. יתר על כן, ההבאות ממשנת ר' אפרים במחז"ו הן בעיקר שינויי גירסאות¹⁶ ורק פעם אחת מביא ממנה ביאור על המשנה, ובאותו מקום הוא עולה בקנה אחד עם נוסח ר' אפרים שבמדרש שמואל¹⁷. מן המקבילות בפירוש שבמחז"ו לכל מה שמביא רש"א מר' אפרים, שהועתקו בפנים, יש לראות שכמעט לעולם דבר אחד בפיהם וסגנון אחד לשניהם, ומכיון שבמקום אחד גילה אותו הפירוש שהדברים לקוחים מר' אפרים יש ללמוד על הסתום מן המפורש ולומר שכולם לקוחים ממנו, דהיינו מ"משנת ר' אפרים"¹⁸. עכ"פ השערנו שכתב-היד שלפני ר"ש אוזידה הוא מ"משנת ר' אפרים" לא רחוקה מהאמת ויש לה על מה להסתמך, ונפתר ספיקם של המעתיקים שאולי הוא לרשב"ם. ובנוגע לדידן, אין ספיקו של המעתיק מוציא מידי ודאי של בעל הפירוש שבמחזור ויטרי.

דעת אפסטיצר, אפשטיין ובנדיקט (במקומות שצינתי). והנה אפסטיצר לא הזכיר כלל השערה זו, לא בערך ר"א מרגנשבורג (שם) ולא בערך ר"א תלמיד הרי"ף (שם, עמ' 325—326), חוץ ממה ששלל זהותו לר"א מרגנשבורג. ואף אפשטיין ובנדיקט לא כתבו כן אלא בדרך אפשרות והשערה, ועי' להלן.

12 מחזור ויטרי, הוצ' הורביץ, גירסברג תרפ"ג, ח"ב עמ' 469, 496, 506, 536. הועתקו אצלנו בנספח ג (= נ"ג) סימנים ה, י, יח, לה.

13 ליפסיה תרס"ו.

14 שם דף כג, ב. ראה נ"ג סימן י. ברם מסופקני אם היה לנגד עיני רשב"ץ משנת ר' אפרים במקורה, כי זוהי הפעם היחידה שמזכירו ואולי אף כאן לקחו מכלי שני. בהקדמתו כותב רשב"ץ שלצורך חיבורו השתמש בפירושי רבינו שלמה (רש"י) ובפירושי רבינו משה (הרמב"ם) ובפירושי רבינו יונה ובפירושי רבינו מאיר הלוי מטוליטולה (הרמ"ה), ואילו את רבינו אפרים לא מזכיר. ואולי הן הן ה"משניות קדומות" שמביא רשב"ץ אח"כ כמה פעמים, ועי' להלן.

15 מארבעת הפעמים שמביא במחז"ו ממשנת ר' אפרים, שלש הן שינויי גירסה, (סימנים 5, יח, לה). והשווה פירוש ר"א שבמד"ש סי' יא והערה 73; סי' יג והערה 82; רס"י יט; סי' כא; סי' כב (ועיי"ש בהערות ומש"כ בזה להלן); סי' כג; סס"ל לג; סי' לו; סי' מו והערה 317; סי' מז והערה 320. ומה שלא הביא ר"ש אוזידה שינויי הגירסה שמובאים במחז"ו בשם ר' אפרים, אולי הוא מפני שהיה מעוניין בעיקר בפירושים לנוסחאות הקבועות ומקובלות בימיו, או בשינויי נוסח המשנים את הפירוש המקובל. לפיכך לא הזכיר כלום מענין גירסת "הלל" או "ר' הלל" (נ"ג סימן י'), ורק במלים אחדות העיר (בשם הרשב"ם) שיש שלא גורסים במשנת ר' חנינא בן תרדיון "ומנין אפילו אחד" (שם סי' יח), אחרי שביאר בבא זו באריכות, שכן גרסוה בנוסחה המקובלת בידו, ולא חש להביא דברי ר' אפרים בזה, שלא היה לו ענין בכך והסתפק בהערה צדדית וקצרה. ענין "עשר מכות הביא וכו'", (שם סי' לה), לא ר' אפרים בלבד גרסו במשנה, לפיכך הביאו בשם "אית דגרסי".

16 ראה הערה הקודמת.

17 הוא במשנת "הרחק משכן רע וכו' ואל תתיאש מן הפורענות" (פ"א מ"ז). במחז"ו מביא ממשנת ר' אפרים שני פירושים על "ואל תתיאש וכו'". המד"ש מעתיק רק הפירוש השני מפירוש ר"א (ראה נ"ג סי' ה ובמקבילה שם), אולי הוא מפני שהראשון כבר פירשו רש"א מדעתו, (עי' מד"ש דף י, א—ב).

18 על מה שלא פירשם כולם בשמו, ראה להלן.

19 על מש"כ בפנים שהוא "ממשנת ר"א" ולא שהוא משנת ר"א ממש, ראה להלן.

מה שגרם להמעתיק, או למעתיקים, להסתפק שהוא לרשב"ם, אולי הוא מפני שראו פירושים רבים שמובאים במקורות בשם רשב"ם (ראה להלן) וגמצאים בפירוש ר' אפרים, ופירוש רשב"ם עצמו כדי לבדוק הדבר לא היה להם²⁰. אך פלא על ר"ש אוזידה שהיה לו פירוש כתב-יד המיוחס לרשב"ם חוץ מכתב-יד המיוחס לר' אפרים, למה לא ערך השוואות ביניהם כדי לקבוע הדבר על נכון? בעייה זו, בצירוף עם העובדה שרש"א מזכיר בהקדמתו שהיה לו פירוש הרשב"ם אבל לא מזכיר שהשתמש בפירוש ר' יצחק ב"ר שלמה מטולידו²¹, שמביאו כמה פעמים בספרו, מעוררת ספק שהבאותיו מרשב"ם אינן מהמקור אלא מכלי שני, דהיינו מפירושו של ר' יצחק. [ואולי אף מפירוש ר' יוסף נ' נתמייאש, תלמיד הרא"ש ור' יהודה בנו, שהיה לנגד עיני רש"א ומביא דברים מרשב"ם²²].

אמנם ישנן כמה הבאות שר"ש אוזידה מצטטן מפירוש ר' אפרים ור"י מטולידו, מפירוש רשב"ם²³, ואף שרוב הבאותיו מרשב"ם נמצאות בשמו בפירוש ר' יצחק, יארע גם שיש בזה מה שאין בזה²⁴. במקום אחד מעתיק רש"א דברי ר' אפרים ואח"כ דברי רשב"ם ואחריהם מעתיק מר"י טולידו מה שמביא בשם הרשב"ם²⁵. מזה יש לנו ידיים מוכיחות שלא ר"י מטולידו היה לו המקור לדברי רשב"ם אלא שאבם מכלי ראשון, וכמו שמונה מפורש בהקדמתו בין כתב-יד העתיקים שהשתמש בהם גם פירוש רשב"ם²⁶, ומשמע שהיה בידו כתיבור עצמאי.

לפיכך נראה שאכן ר"ש אוזידה לא נתן אימון בלבו לספיקו של המעתיק, מאחר ששני הפירושים היו לפניו, זה ואותו שנתייחס לרשב"ם בלי ספיקות וראה שיש הרבה דברים בכל אחד שאינם בחבירו והלכך כל מה שראה בפירוש ר' אפרים ה"מסופק" העתיק בשמו בתורת ודאי. אלא שמקום אחד באותו כתב-יד התיצב לפניו כמו נד, והוא מה שמצא כתוב בו במשנת הכל צפוי והרשות נתונה²⁷: "ובמשניות הרב רבי אפרים גרסין". מחמתו התגנב בלבו שמץ של ספק אולי יש דברים במה שנסתפק המעתיק שאינו לר' אפרים,

20 יש גם מקום לחשוש שאיזה מעתיק שהתפרנס מהעתקת ספרים הוסיף המלים "וי"א שהוא פירוש הרשב"ם" כדי שיקפצו עליו לוקחים ויעלה מחירו. כי חשיבותם של חכמים קדמונים בשם ר' אפרים היתה ידועה רק ללומדים, יחידי סגולה, (שהרי עובונם התורני של ר"א דידן ור"א מרגנשבורג אבד ולא גותר מהם אלא קטעי דברים שהובאו בספרים), ומאחר שפירוש לאבות הוא דבר שהכל צריכים לו, מהם רבים שלא שמעו מעולם על "רבינו אפרים", הזכיר עליו שם רשב"ם שהיה ידוע ומפורסם לכל יודע ספר.

21 יצא לאור ע"י מכון תורה שלימה, ירושלים תשכ"ה. המחבר חי במחצית הראשונה מהמאה השנייה לאלף זה וגמר ספרו בשנת ה"א קכח, כמבואר בסוף ספרו, ועי' במבואם של המהדירים, ועי' להלן.

22 פירוש זה י"ל ע"י באמברגר, פאקש תרס"ו. רש"א השתמש בפירושו כ"י כמש"כ בהקדמתו. הבאותיו מרשב"ם אינן רבות וציניתי עליהן בהערות לנספח ג.

23 ראה לדוגמה נ"ג סי' יא והערה 73; סי' יז והערה 100; סי' יט והערה 118; סי' כא והערה 127; סי' כז והערה 181; סי' ל והערה 206.

24 עי' להלן.

25 ראה מד"ש דף נו, ב – נו, א. ועי' מש"כ בנ"ג בהערה 118.

26 הוא מונה בין הכ"י ש"האלקים אנה לידי": "הלא המה הרב רבינו יונה ז"ל... ורשב"ם ז"ל... והרב רבי אפרים ז"ל וי"א שהוא פירוש רשב"ם ז"ל".

27 ראה סי' כב.

ולפיכך חזר והזכיר שם קודם להבאתו את הספק שכבר הזכירו בהקדמתו²⁸. ובכל זאת המשיך אף אחרי כן להביא מה שמצא בכ"י זה בשם ר' אפרים. אולי חשב שפירוש ר' אפרים לחוד ומשנת ר' אפרים לחוד. אבל למעשה נראה שקטע זה בנוסחה שלפניו משובש היה ובמקור היה כתוב: ובמשניות מדוייקות גרסינו, וכמו ששיערתי בפנים על יסוד ניתוח הקטע והמקבילה שבמחזור ויטרי, וכעין זה כנראה סבר החכם שזח"ה²⁹, והכל הוא מדברי ר' אפרים ב"משניות" שלו. [וכן יש לשער בתרבה מהדברים הבאים סתם בפירוש שבמחז"ו, ראה להלן בפרקין].

הפירוש שבמחזור ויטרי — מחברו וטיבו. בנוגע לפירוש שבמחז"ו הסכימו כמעט כל החוקרים האחרונים שמחברו, או מלקטו (ראה להלן), הוא ר' יעקב ב"ר שמשון, שהיה לפי עדותו של ר' משה ב"ר חסדאי תקו "תלמידו של רבינו שלמה זצ"ל (רש"י) ורבו של רבינו יעקב זצ"ל (ר"ת)" וחיבר פירוש לאבות¹. שד"ל חשב תחילה ש"פירוש לאבות... היותו לר' שמחה [מויטרי] עצמו", מחבר המחזור ויטרי², אחרי כן נטה לומר שמחברו הוא רש"י, מפני שמצא לו מקבילות בפירוש המיוחס לרש"י, "או רבינו ישעיה", בשביל הדברים המובאים בשמו של ר"י ונמצאים בפירוש דנן³. אולם כבר הוכיחו ברלינר ואחרים, שר"י ב"ר שמשון הוא מחברו, לא רק משום שהבאת ר"מ תקו מפירושו לאבות מתאימה עם הפירוש שלפנינו אלא מפני שהאקרוסטיקה לשירים שכתב המחבר בתחילת הפרקים מגלה הראשי תיבות של שמו⁴. אלא שברלינר, מתוך שנתקשה על הקטעים המרובים הבאים באותו פירוש סתם ומובאים באותו לשון בפירוש ר' אפרים ובפירוש רש"י, רצה לקבוע שריב"ש לא היה תלמיד רש"י אלא בן-זמנו של ר"ת⁵, וכבר הוכיחו חוקרים שאין מקום לסברתו להרחיק זמנו של ריב"ש⁶.

28 ע"י שם בהערה 129.

29 ראה שם בהערות 132, 139, וע"י מש"כ בזה להלן.

- 1 כך כתב בספרו כתב תמים, אוצר נחמד, ח"ג, עמ' 59, בדבריו על: "ה"ר יעקב בר' שמשון שפי' מס' אבות".
- 2 כ"כ בכרם חמד ג, עמ' 203.
- 3 שד"ל שם כרך ד, עמ' 201.
- 4 א. ברלינר, בקונטרס "לקוטי בתר לקוטי" בסוף מבואו של המהדיר, הורביץ, מחז"ו מהד' נירנברג תרפ"ג, עמ' 187—186. וע"י שכטר במבואו לאדר"נ, עמ' 9 ש"הדבר נעלה מעל כל ספק שפירוש זה הוא מאת ר"י ב"ר שמשון", והוא החליט כן על סמך ההשוואה עם הבאתו היחידה של בעל כתב תמים בלבד. וע"י, C. Taylor, Appendix to Sayings of the Jewish Fathers, Cambridge 1900, p. 24. טיילור מביע השערה שמה שייחסו את הפירוש לפעמים לרש"י או לר' ישעיה הוא מפני שיש שקראו לריב"ש — רי"ש, (ר' יעקב שמשוני) ומזה נתחלף לרש"י או לר' ישעיה. וכ"כ שם גם בעמ' 94—93 (וע"י להלן). וע"ע שם בעמ' 23 שגם הוא קובע מעל כל ספק שמחברו הוא ר"י ב"ר שמשון ע"פ הראיות שמביא ברלינר והוא מביא עוד נוספות, (וע"ע שם בעמ' 33). אגב, מחבר זה חיבר המהדורה היותר מדעית למסכת אבות על כל מפרשיה הקדמונים, וע"פ כל כתבי-היד שהיו מצויים בזמנו. ספרו הנ"ל הוא מילואים לחיבורו היסודי: Sayings of the Jewish Fathers, Cambridge 1877.
- 5 שם עמ' 187 ובהערה.
- 6 ראה אורבאך, בעלי התוספות, עמ' 56. וי' תא"ש, קרית ספר מב, עמ' 507 והערה 6. וע"י אפסטייצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 367—366.

על פי כתבי-היד המרובים מפירוש זה שהיו לנגד עיני ברלינר וטיילור⁷, קבעו החכמים הללו כי הפירוש כשיצא מתחת ידי ריב"ש היה הרבה יותר קצר מזה שנכנס במחזור ויטרי⁸. לפי דעתם היתה העתקתו הסופית עם ההוספות ובצורה שהוא מופיע במחז"ו, במאה השלש-עשרה⁹. שם המעתיק האחרון היה "שמואל"¹⁰. הפירוש הקצר, המקורי היה לפני ברלינר בכ"י אחד ישן נושן על קלף¹¹ והוא הצביע בקונטרסו "לקוטי בתר לקוטי" על השינויים שבין גוסחת כ"י זה עם הגוסה שבמחזור ויטרי וגדפסו במשניות, הוצאת ווילנא בשם "גוסחת כתב-יד אחר"¹².

ברלינר קובע שהחיבור בצורתו הראשונה שנתן לו ר"י ב"ר שמשון לא היה פירוש מקורי אלא ליקוט מאחרים. ריב"ש לדעתו "חיבר הפירוש אשר אסף וקבץ מפירושים שונים הקודמים לו ופעמים הוסיף גם מדילית"¹³, והוא מצינו כ"מעשה ליקוטי דר' יעקב ב"ר שמשון"¹⁴. ואמנם כן מסתבר, שהרי אנו מוצאים תכופות סימנים שדברי ר' אפרים הועתקו לא רק בתוכנו אלא אף בצורתן המילולית ואפילו הביטויים שבגוף ראשון, כגון "אני קיבלתי", "כך קיבלתי", "ולי נראה" נכנסו בפירוש הריב"ש כמות שהם¹⁵. וכן ההוספות מ"הכותב" מעידות על חיבור מלוקט¹⁶. ברלינר עצמו סובר שכל אלה הביטויים שבגוף ראשון הם דברי המסדר האחרון, וכן בכל מקום שכותב: "יש תימא" וכיו"ב¹⁷. אולם דבריו מופרכים מכמה צדדים¹⁸.

- 7 ראה לעיל הערה 4.
- 8 ברלינר שם, עמ' 184.
- 9 שם, עמ' 187; טיילור בספרו היסודי, מהדורה שנייה, קמברידג' 1897, מבוא עמ' 5. ועי' להלן: מל שאב ממי, הערה 10, דעת טיילור שישנן השמטות גם במהדורה הסופית.
- 10 ברלינר שם, עי' להלן שם.
- 11 שם עמ' 184 הערה 1.
- 12 ראה בהערות המבוא לנספח ג, (מכאן והלאה תצויין גוסחת זו: בוכי"א).
- 13 ברלינר שם, עמ' 186.
- 14 שם, עמ' 184.
- 15 ראה ב"ג סי' טז והערה 95א; סי' יז והערה 100; סי' כב והערה 139; סי' כז; סי' ל' והערה 202.
- 16 ראה, למשל, פ"ד מ"כ: "נ"ל הכותב וכו'"; פ"ו מ"א: "ואני הכותב אני אומר כך"; סוף פרק ו': "שמעתי אני הכותב". ועי' בנדיקט, "פירוש תלמיד הרמב"ן למס' תענית", קרית פפר כט, עמ' 429–431. בעמ' 416 שם כותב: שלשון "ואני הכותב" אפייני הוא לגבי המחברים... שכל חיבורם אינו אלא ליקוט". ושם עמ' 405–406, שמלקטים מעתיקים לפעמים הדברים בגוף ראשון ושכן נהג ראב"י בס' האשכול.
- 17 בקונטרסו שם, עמ' 185.
- 18 חדא, למה מציין באחדים מהם שהם "ת" (= תוספת) ולא באחרים. ראה לדוגמה פ"ב סוף משנה יג, אחר "ואני שמעתי בשם וכו'" (ועי' בנ"ג סי' יז וסוף הערה 100), ופ"ד משנה יח, אחר "ואני שמעתי פ"א". לדברי ברלינר היה לו לציין כן בכל מקום שמשתמש בביטויים כמו אלה. גם עצם הנחתו רחוקה מלהיות כלל קבוע. במשנת "ואל תהי רשע בפני עצמך" (פ"ב מ"ג = בנ"ג סי' יז) כותב במחז"ו "כך קיבלתי", "ולי נראה", וכן הוא כנראה בגוסחת הישנה, המקורית (ראה בוכי"א שם אותיות ז–ח). וכן בפרק ג משנה ג ד"ה שנאמר וידבר אלי (עיי"ש שכתב "כך קיבלתי", "ולי נראה", ועי' בוכי"א אות ח), ובפרק ד משנה ג ד"ה ואל תהי מפליג לכל דבר (ועי' סי' כז והערות), ובפרק ה משנה ה ד"ה צר לי המקום שאליו, ושם משנה ו' ד"ה והמטה (שבבוכי"א, אות ד כותב "ולי נראה"), ושם ד"ה והמכתב (כותב "ואני קיבלתי", וכן היה כנראה בגוסחת הישנה, ראה בוכי"א אות ז), ושם משנת כא, ד"ה בן עשרים לרדוף (הראשון,

פירוש ר"א ופירוש מחז"ו — מי שאב ממנו. גם הנחה זו שר"י ב"ר שמשון תלמיד רש"י הוא מחבר הפירוש מוסיפה אומץ להשערתנו שר' אפרים הנזכר אצלו ובשאר המקורות הוא ר"א דידן. שחכם אחר בשם זה באותה תקופה לא ידוע לנו. זמנו של ריב"ש לא ידוע בדיוק אבל יש מסמכים שחי בשנת תתפ"ח, כמו עשרים וחמש שנים אחר פטירת רבו.¹ לפי האפודי² יש מקום לשער שר"א חיבר את ה"משניות" שלו ברבע השלישי למאה התשיעית בערך (סוף המאה הי"א או תחילת הי"ב), וקרוב לאותו זמן כנראה הגיע חיבורו לצרפת ואשכנז.³

על מקבילות שבין פירוש ר' אפרים שבמדרש שמואל ונוסחאות שבפירוש המחז"ו כבר העירו ברלינר⁴ וטיילור⁵, אבל אף הם לא הרגישו עד היכן הדברים מגיעים. העובדה שנקבעה אצלנו (בנספח ג) שכמעט כל מה שמביא ר"ש אוזידה מביאורי ר' אפרים נמצא באותו פירוש, מעלה במושכל ראשון את הרעיון שחיבור זה האנונימי הוא הכ"י שהיה לפני רש"א בשם פירוש רבינו אפרים. ואם הבאה יחידה מר' משה תקו על שם ר"י ב"ר שמשון גרמה לחכמים לייחס הפירוש כולו אליו⁶, כל שכן הוא שאפשר לייחסו לר' אפרים שפירושו מזדהה עמו כמעט כליל⁷. אולם אי אפשר לקבל השערה זו מחמת הטעמים דלהלן: א) בפירוש המחז"ו מזכיר כמה פעמים "משנת ר' אפרים", וכבר נתבאר לעיל שמחברם של "משנה" זו ושל פירוש רבינו אפרים שהשתמש בו רש"א הוא אחד, ולא יתכן שיקרא המחבר עצמו בשם ספרו שהוא עומד בו, בפרט שיקראהו "משנת ר' אפרים". ב) ישנם ביאורים

ועי' נוכח"א אות ק). גם יש לשאול לר"א ברלינר "ולטעמך", כיון שלפי דעתו לא העתיק ריב"ש הדברים ככתבם ממש להניחם בגוף ראשון שבמקור, מגין לו שפירושו היה ליקוט מתורת אחרים ולא חיבור מקורי. (ואולי מצא כתוב כן באחד מכתבי-היד שלפניו).

1 עי' שכטר במבואו לאדר"ב עמ' 9. ראה גם האנציקלופדיה לגדולי ישראל בערכו, עמ' 884. ועי' להלן.

2 מעשה אפד, עמ' 149, ועי' לעיל פרק שלישי ובפ' חיבורי ר"א.

3 ראה יותר ע"ז להלן.

4 שם, עמ' 184.

5 בחיבורו הנספח "Appendix". עמ' 24 בהערה ושם עמ' 152 (ועי' לעיל, הפירוש שבמחז"ו, הערה 4).

6 עי' שם בהערה 4. ואמנם י. תא-שמע התאונן כבר (בק"ס מב, ראה לעיל בריש פרקין הערה 8): "כי על דעת הכל נתקבל זיהויה של יצירה שלימה גדולה ומורכבת על סמך מקבילה אחת ויחידה". ולא צדק בטענתו זו, כי עיקר סמיכתם של החוקרים היא על שירי הפתיחה אשר השם "יעקב ב"ר שמשון" חתום בהם. דחייתו של ת"ש שמחבר הפירוש, שלקח את פירושו ממקורות שונים שאחד מהם היה ריב"ש העתיק גם את שיריו, אינה מתקבלת על הדעת, מלבד מה שחזותו מוכחת שזמן הפירוש בתמציתו ויסודו לא יאחר מתקופת תלמידי רש"י, ועי' להלן.

7 ואמנם טיילור, שם עמ' 24, כותב שבעל מדרש שמואל ייחס הפירוש שבמחז"ו לר' אפרים, כמו שאחרים ייחסוהו לרש"י או לרשב"ם, (ראה להלן). אולם הוא עצמו כותב שם במקום אחר (עמ' 152) שרבינו אפרים קרא את פירוש ר"י ב"ר שמשון "משניות הרב ר' אפרים" על שם שמוזכר תכופות "משנת ר' אפרים" (בזה הוא מסביר מש"כ בפירוש ר"א במשנת הכל צפוי וכו' "ובמשניות הר"ר אפרים גרסינן", ראה נ"ג סי' כב), ואין צורך להשיב ע"ז. שבס"ה מוזכרת בו משנת ר"א ארבע פעמים ובשביל כך לא יכנה כן את הפירוש כולו שיש בו מאות ביאורים. ובענין משניות הר"ר אפרים שמוזכר, כתבנו במקומו, ולעיל בפרקין, שטעות היא שנפלה בהעתקה.

מר' אפרים במדרש שמואל, אף שהם מיעוטא דלא מינכרא, שאין זכר מהם בפירוש שבמחז"ו, לא בזה שלפנינו ולא בנוסחאות כתבי-יד הקדומים. כן הוא בשלשת ההבאות האחרונות לפרק "קנין תורה"⁸, מהן שלא באו כלל במחז"ו או רק בחלקן, ויש, בשינויים גדולים וגם במשנת ר' יהושע בן חנניה "אשרי יולדתו"⁹, שבנוסח הקדום לא מובא כלל פירוש ר' אפרים ע"פ הירושלמי ובנוסח שלפנינו אינו ע"פ הירושלמי אלא מפי השמועה והשינוי עצום כל כך שאין מקום להשוותם¹⁰. ג) כל המלות הלועזיות שבפירוש המחז"ו (או רובן) צרפתיות הן¹¹, ועל כרחק שאין זה הפירוש מר"א דידן איש המגרב.

מזה יש להסיק ששני אלה הם חיבורים שונים למסכת אבות אלא שהאחד שאב מהשני במידה גדושה. ובנוגע להבעייה מי לקח ממי, הרי פשוט הוא שר"י ב"ר שמשון הוא ששאב מפירוש ר' אפרים, הואיל והוא מזכירו ומביא דברים מספרו "משנת ר' אפרים" מפורש, וכאמור בריש פרקין. חוץ מזה מאחר שהדברים מראים שהמדובר ברבינו אפרים שבדורו של הרי"ף, הרי היה קודם בזמן לר"י ב"ר שמשון ומסתבר שהאחרון לקח מן הראשון. גם הסגנון ודרכי ההבאה מגמרא, ירושלמי ותוספתא שמצאנו בפירוש אבות מתאימים לסגנון שהשתמש בו ר' אפרים בספר התשלום שלו להלכות הרי"ף. שם היה מנהגו להשתמש בירושלמי, תוספתא, וגאונים לשם הרחבת ההלכה בלבד ושמשהו כך יש שרק העתיק הדברים ממקורם בלי כל תוספת ביאור משלו¹². וכן הוא גם הנוהג של ר' אפרים בפירושו לאבות. יש שרק מעתיק ה"ברייתא" (אבות דר' נתן)¹³, או "ירושלמי"¹⁴, או פשוט מה

8 ראה נ"ג, סימנים מה—מז ובהערות, ביחוד הערה 321.

9 סי' טו.

10 עיי"ש בהערה 88. טיילור בספרו הנספח הנ"ל, עמ' 92 מביא נוסח כ"י אחד מפירוש אבות שבמחז"ו בתחילת פרק ג כדלהלן: "מליחה סרוחה. וא"ת מה בכך, מכל מקום הריני עתה חשוב בנוי ובכח ובקומה, לכך דע לאן אתה הולך. וא"ת מה בכך שתמות ותנוח בקבר, לכך דע לך לפני מי אתה עתיד ליתן החשבון, מפי מורי ה"ר שמואל הלוי ז"ל" (ראה לעיל: הפירוש שבמחז"ו, על יד הערה 10). ט. מוכיח מהעובדה שפיסקה זו אינה בפי' הגדפס, שהמסדר האחרון לא רק שהוסיף אלא אף השמיט מן הנוסח המקורי. בתור השמטה הוא מציין גם מה שבא בפי' הרשב"ם בפי' ג' מ"ו (מובא בשמו במד"ש ובפי' ר"י מטולידו): "כל מנין הכתובים כאן אין כתיב בהם וא"ו במשניות", שאינו במחז"ו הגדפס. ואף אמנם שזה אינו בנמצא גם בנוסחאות הקדומות, הוא מסתמך על נוסח מפי' המחז"ו שמצא בביהמ"ד של האשכנזים בלונדון ובו הוא נמצא כן, (עיי"ש עמ' 91, ויותר על כ"י זה של הביהמ"ד הג"ל, שם עמ' 114—113). לפי סברתו היה מקום לומר לכאורה שהקטעים מפירוש ר"א שאינם במחז"ו, השמטות הם. אך לא מסתבר כדבריו, כי למה ישמיט המסדר דווקא את אלו שהן הערות ישרות. חוץ מזה, כבר הצבעתי בנ"ג (שם, הערה 118) שבדברי רשב"ם יש גם הוספה אחרת שאינה במחז"ו הגדפס ולא בנוסח הישן והוא ה"דבר אחר" ל"מנין אפי' ה' שנא' בקרב אלקים ישפוט", כי "בקרב משמעו כמו תוך, כלומר, אפילו בחצי עדה הוא ניצב". ואת זו לא מצא כנראה אף בנוסח לונדון, בא זה ולימד על זה שרשב"ם הוא שהוסיף דברים מעצמו (ועי' להלן). ובכלל ל"ש לומר כן כלפי פירוש ר"א, דענין אמו של ר' יהושע ב"ת יוכיח שע"כ אינו השמטה, הרי מביאו אלא בנוסחה אחרת ולא מירושלמי (ראה בפנים כאן). ועי' בנ"ג סי' מא והערה 290 שבדברי ר"א באו בנוסחה הקדומה אבל לא במחז"ו.

11 פירשן ר"א ברלינר בקונטרסו הנ"ל, ראה למשל שם עמ' 189, ביאור תיבת "אשאוריץ", ועמ' 95, תיבת "גרייפא". ועי' מש"כ בנ"ג הערה 258.

12 ראה למשל פסקי ר"א לב"ק סימנים ו, יא, יג, יד, כד, ועי' לעיל: חיבוריו, על ספר התשלום.

13 ראה נ"ג סי' ד, ה, ז. 14 עי' שם סימן טו.

שנאמר בגמרא בביאור המשנה הנדונה¹⁵ בלי הערה כל שהיא מצידו. יתר על כן, בנוגע לרבינו אפרים יש לנו ידיעות מספיקות שהיה פוסק ומפרש עצמאי ומחבר חיבורים מקוריים אשר מועטים היו כמותו אף בדורות של חכמה ודעת שבתקופתו. על ר' יעקב ב"ר שמשון אין לנו שום מסמכים להעמידו במדרגה כזו. ובכן כשאנו מסופקים מי משני אלה היה המחבר המקורי ומי המלקט ממנו, המסקנה מובנת מאליה¹⁶.

פירוש רשב"ם. יותר ממה שהתלבטו החוקרים עם המקבילות שבין פירוש ר' אפרים ואותו שבמחזור ויטרי גרם להם קשיים פירוש הרשב"ם לאבות המצוטט רבות במדרש שמואל ויותר מהנה בפירוש ר' יצחק מטולידו שחי כמאתיים שנה קודם ר"ש אוזידה. האחרון, רש"א, לקח הבאותיו מפירוש עצמאי לאבות כתב-יד שהיה לפניו שיוחס לרשב"ם כמו שראינו לעיל. ר"י מטולידו כנראה העתיק הבאותיו מרשב"ם מפירוש רבי ישראל מטולידו "אשר הרחיב בפי" מסכתא זו בלשון ערב"¹⁷ ומביא תכופות מפירושי "רבינו שמואל"¹⁸, כמו שלקט רוב ביאוריו מספר זה¹⁹. רוב הפירושים המובאים בשם רשב"ם במקורות הללו נמצאים בפירוש שבמחזור ויש באותו לשון ממש אף כשהדברים כתובים בגוף ראשון²⁰, עובדה שגרמה לכמה חוקרים לזהותו לגמרי עם הפירוש האנונימי שבמחזור ויטרי²¹, או לומר שחכמי ספרד, ר' ישראל ור' יצחק מטולידו ור"ש אוזידה טעו לחשוב ככה²², ולחוקרים אחרים — לקבוע שמחבר הפירוש שבמחזור השתמש עם ביאור הרשב"ם

15 שם סי' יב, לח—לט ועי' בהערות שם.

16 ואין בזה חלילה פגיעה בכבוד ריב"ש, אחד מבעלי התוספות הראשונים, ולפי דברי הכתב חמים אף רבו של ר"ת, כי כנראה היה הספר מתחילה מיועד לליקוט ואולי היה בזה גם גילוי דעת המחבר בהקדמתו אלא שנאבדה, ועי' מש"כ לעיל : הפירוש שבמחזור והערה 18.

17 לשון ר"י מטולידו בהקדמת ספרו (ראה לעיל : זהות הפירוש לר"א, הערה 21).

18 הכ"י מפירוש זה בערבית נמצא בספריית בודליאנה, מס' 2354, ותואר בספרו של טיילור הנ"ל (ס' הנספח) עמ' 46—47. הוא מצוטט גם הבאותיו מ"רבינו שמואל", בעמ' 55—52. ר' ישראל מביא בפירושו גם מרבינו יונה, רמ"ה, ראב"ד, רבינו משה, ר"ח ורה"ג. הוא חי בהמאה הי"ג וכתב פירושו באמצע אותה המאה בערך (שם, עמ' 103). אגב, גם ר"י ו' נחמיאש (עי' לעיל בריש פרקין הערה 22) מביאו בלשון : "ורבינו שמואל ז"ל פירש" (פ"א מי"א) ; "רבינו שמואל ז"ל גורס" (פ"ב מ"ה). ועי' באכער במבואו לספר מוסר, מר"י עקנין, תלמיד הרמב"ם, ברלין תרע"א, עמ' 16.

19 כמו שרמזו בהקדמתו. ועי' טיילור בספרו שם, ומבואם של מהדירי פי' ר"י מטולידו עמ' 5—6. על השוואות שבין שני הפירושים לפי המדרש שמואל, ראה ד. רוזין, במבואו לפירוש רשב"ם על התורה, ברסלוי תרמ"ב, עמ' 17—15 ועי' גם ברלינר במבוא למחזור הנ"ל, עמ' 184, ולפי פי' ר"י מטולידו, ראה טיילור בספר הנספח, עמ' 55—52 ; 94—90.

21 ראה רוזין שם ובהערותיו. (מביא דעה זו ודוחה אותה), וברלינר שם, וטיילור שם (עמ' 94—93), ועי' להלן.

22 טיילור שם. לדעתו טעו בכך מפני שידעו שהמחבר היה מבית מדרשו של רש"י ומכיון שבן-בנו רשב"ם היה ידוע בפירושו ייחסוהו אליו. ומובן שאינו דבר המתקבל, ועי' להלן. ואולי מפני ששם המסדר האחרון של הפירוש שמואל היה (עי' לעיל) טעו לחשוב שהוא רשב"ם. אלא שטעם זה אינו עולה יפה עם ר' ישראל מטולידו, שכתב פירושו, כנראה, קודם הסידור הסופי של פירוש המחזור, ראה באכער במבואו לס' מוסר עמ' 19 שר' ישראל היה בן דורו של ר"י עקנין, וכ"כ טיילור (שם). ולא צדקו המהדירים של פירוש ר"י (תשכ"ה), עמ' 5—6 ; 10 שהוא ר' ישראל מטולידו שחי בזמן הראשון.

כאחד ממקורותיו לליקוט פירושו²³. אחד מאלה האחרונים אף יצא מכוח סברה זו לדחות את דעת "כל החוקרים" המזהים את ר"י ב"ר שמשון כמחבר הפירוש בטענה "שאינו למעשה כל אפשרות לקבלה, ולו רק מן הסיבה הפשוטה שר"י ב"ר שמשון תלמידו של רש"י היה... ואי אפשר שיקצה מקום כה נרחב בספרו לדבריו של רשב"ם, שהיה צעיר ממנו הרבה"²⁴. לדעתי אין לנימוק זה שום יסוד. אמנם כן הוא שריב"ש קשיש היה מרשב"ם ולא יתכן שיסתמך עליו כל כך, אולם מי אמר לו שמביאו. בפירוש זה לא נזכר רשב"ם אף פעם, לא בנדפס ולא בנוסח כ"י הקדום, ואם נמצא בפירוש רשב"ם דברים רבים באותו סגנון ולשון שבפירוש ריב"ש הרי עלינו לומר שרשב"ם הוא ששאב ממנו ולא להיפך. תדע, שהרי הוא מביא את "משנת רבינו גרשם"²⁵ ו"משנת ר' אפרים"²⁶, והיינו מפני שהם קדומים לו בזמן וחיבוריהם כבר הגיעו לידי בכתבו ליקוטו לאבות²⁷. כמו כן יש להניח אחרי השוואות עקביות במקבילות שאין לזהות פירוש המחז"ו עם פירוש הרשב"ם מפני שכמה מפירושי האחרון לא נמצאים במחזור ויטרי²⁸, ויש שפירושי רשב"ם הם בניגוד

23 אורבאך, ערוגת הכושם, ח"ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 80—79; י. תא-שמע, קרית ספר מב, עמ' 507—508.

24 י. ת"ש שם.

25 ראה בנ"ג סי' י.

26 שם ובש"מ. ומה שכותב במשנת עשרה נסים נעשו לאבותינו במצרים (מחז"ו עמ' 536 = ב"ג סי' לה) "אבל מצאתי אחרי כן מוגה במשנה דווקנית שהוגה ממשנת ר' אפרים וכו'", שזה משאיר הרושם שהיה ר' אפרים כמו דורותיים לפניו, מאחר שמדבר בלשון כאילו קיבל דבריו מכלי שני, כבר ציינתי במקומו (ב"ג הערה 236) שבנוסחת ריב"ש המקורית לא היו המלים "במשנה דווקנית שהוגה" אלא "מוגה ממשנת ר' אפרים", (או יותר נכון, כפי שתיקנתי שם: "במשנת ר"א", שריב"ש השתמש במשנת ר' אפרים מכלי ראשון). וע"ע ב"ג סי' יז הערה 100 שמש"כ בפירוש המחז"ו "שמעתי בשם ר"ת" היא הוספה מאוחרת.

27 בכלל מתקבל הרושם שבפירוש הרשב"ם לא נזכרו שמות ר' גרשום ור' אפרים, ראה טיילור בספרו הנספח, עמ' 91. שם הוא נותן השוואות מדברי רשב"ם כפי שמובאים אצל ר"י טולידו עם הפירוש שבמחז"ו, ובמקום שכתוב באחרון "אין אנו גורסין זו במשנת ר' אפרים ושאר כל משניות וכו'" (ראה סי' יח), הוא מביא מרשב"ם "אין גורסין זה במשנאות אלא וכו'"; ובמקום "הלל כתוב במשנת ר' גרשום ור' אפרים" — "כתב רשב"ם כי זה הלל הזקן וכו'". אולם אין מכאן הוכחה ברורה לכך, כי אולי ר"י מטולידו הוא שדילג על השמות. ועי' מש"כ בנ"ג הערה 105.

28 ד. רוזין (שם) כותב שאין לזהותם מפני "כי רבו הפתרונים השונים [בשניהם] מהשווים", והוא מביא כמה דוגמאות משונים ומשווים. טיילור (שם) לא מצא שונים רק שווים. שניהם צדקו במדה מסויימת אלא שהראשון עשה השוואותיו עם המובאות שבמדרש שמואל, והשני, עם אותן שבר"י מטולידו. בדיקה בהבאות שבר"י מטולידו מגלה לנו שרובן ככולן נמצאות במחז"ו. מכ"ה קטעים שבדקתי שם, כ"ד ישנן במחז"ו, ואף האחת שלא נמצאת, דהיינו ענין "מנין" שבמשנה (פ"ג מ"ו) שהוא בלא וא"ו, באה בכ"י אחד מפ"י מחז"ו (ראה ב"ג הערה 118 ולעיל בפרקין: מי שאב ממ"י, הערה 57). מאידך, בהבאות מרשב"ם שבמד"ש אנו מוצאים יותר תכופות דברים שאינם במחז"ו, אבל לא צדק רוזין ש"רבו השונים". בס"ה אינם אלא שמונה: פ"א מ"ט (הו"י מרבה לחקור את העדים); שם מ"ג (הלל ושמעון בן שטח כל אחד הזהיר לפי מדותיו); שם מט"ז (שאף תרומת מעשר נטלת אומדות); פ"ג מ"ו (הפירוש "בקרב" — "תוך"); שם מט"ז (הכל נתון בעירבון); שם מ"ז (אם אין תורה אין קמח); פ"ה מ"ה (ולא הסריח בשר הקודש); סוף פ"ו (ענין בן בג בג; בן הא הא. במד"ש הוא ס"פ ה, דף קכ, א).

מוחלט להאמור שם²⁹. גם ביאוריו של הרשב"ם על הגמרא אינם בהתאם לפירושי המחזור ויטרי³⁰.

לפי ההנחה שרשב"ם הוא שהשתמש בפירושי קודמיו ולא להיפך, צריך לומר שאף הפירוש המיוחס אליו הוא בעיקרו ליקוט, כי בהעתק שעשה מפירושים הנמצאים במחז"ו לפעמים נשתמרו אף הביטויים שבגוף ראשון³¹. אולם יש מקום להסתפק אם המדובר כאן ברשב"ם הידוע נכדו של רש"י. שלא מסתבר שהמפרש הגדול הזה אשר האיר פני התלמוד והמקרא בביאוריו המקוריים יחבר למסכת אבות פירוש שהוא קובץ מתורגמם של אחרים ומקוריותו מועטת. סמוכים לחזק הספק אנו מוצאים בהבאה אחת מרשב"ם שבמדרש שמואל. הוא כותב בסוף פרק חמישי: "ורשב"ם ז"ל כתב בן בג בג וכו', שמעתי מדודי הר"י בן הרא"ש ז"ל הענין כי גרים היו וכו' עכ"ל"³². רוזין, שקובע כהנחה מוחלטת במבואו לפירוש רשב"ם על התורה שהפירוש לאבות ממנו הוא, הרגיש בכך ומזהיר שלא לשמוע לדברי האומרים לדחות זהותו מרשב"ם מפני שמביא בשם דודו הר"י בן הרא"ש, ו"הלא רבי יהודה בן רבינו אשר מחבר ההלכות נולד יותר ממאה שנה אחרי מות רשב"ם ולא היה קרובו"³³. הוא מסתייע עם דעתו של צונץ כי הר"י בן הרא"ש הנזכר כאן הוא ר' יצחק ב"ר אשר הלוי (ריב"א)³⁴. ואמנם דברי רשב"ם אלו מובאים גם אצל מהר"ל בפירושו לאבות ושם מפורש: "לפי פירוש הרשב"ם ששמע מדודו הרב רבינו יצחק בר אשר ז"ל מה שאמר בן בג בג וכו' "³⁵. צונץ³⁶ אף קובע על יסוד זה שריב"א היה דודו של רשב"ם. לעג"ד אין לקבוע על כך עובדה. מהר"ל כמעט שלא מביא מרשב"ם בפירושו לאבות, ואף כאן חוששני שמצטט דבריו ע"פ מדרש שמואל, שיצא לאור כמו עשר שנים קודם שהדפיס ספרו הוא, ומהר"ל הוא שפיענח את הראשי-תיבות שמצא במד"ש כדי לחסום בפני התימה מה לר"י בן הרא"ש אצל רשב"ם. מה שאין כן ר"ש אוזידה שהביא מהמקור, כתב-היד של פירוש הרשב"ם, לא רצה לפענח מה שמצא בו סתום מחשש שמא יבוא לאחלופי גברי והניח "ר"י בן הרא"ש", כפי שמצא³⁷. בפרט שלפי מקור אחד כתב-יד מובאים הדברים בשם "ה"ר יעקב בן הרא"ש

29 כמו שמוכיח רוזין במבואו, עמ' 17—16.

30 ראה אבות רפ"ב: הוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה וכו', והשווה עם רשב"ם ב"ב עח סע"מ ב, ומשנת הוי עז כנמר וכו' לעשות רצון וכו', והשווה רשב"ם פסחים קיב, א.

31 במקום שבא במחז"ו "כך קיבלתי"; "ולי בראה" נמצא כן גם בפ"י רשב"ם, ראה ב"ג סי' טז הערה 95; סי' יז הערה 100; סי' כב הערה 139; סי' כז הערה 182; סי' ל והערות 202, 206.

32 מד"ש דף קכ, א. שם הדוד "הר"י בן הרא"ש" בא כן, מקוצר בראשי תיבות, גם בהוצאת מד"ש הראשונה, ויניציאה של"ט, והוצאת ויניציאה שמ"ה, שנדפסה גם היא בחיי המחבר, ועי' להלן.

33 רוזין שם עמ' 15.

34 ראה צונץ: Zur Geschichte und Literature, Berlin 1845, p. 13.

35 פ"י אבות למהר"ל מפראג דרך חיים, מהד' לונדון תשכ"א, עמ' רעז. וכן הוא בספרו הוצאה ראשונה, קראקא שמ"ט, שנדפסה בחיי המחבר.

36 שם.

37 אך לא מסתבר לומר שהענין "שמעתי מדודי ר"י וכו'" היא הוספת איזה מעתיק, כמו שמצינו הוספות בקטעים מרבינו אפרים שמביא בעל מד"ש (ראה ב"ג סי' יב והערה 78; סי' כג והערה 148), שהרי כאן היא תחילת ההבאה ממה ש"רשב"ם ז"ל כתב". ומה שלא הגיב ר"ש אוזידה כאן כדרך שהגיב בהוספת "צבי הצעיר" לפירוש ר' אפרים (סימן כג), אולי חשב גם הוא שהמכוון לר"י ב"ר אשר הקדום, (או סבר שאין בעל הפירוש רשב"ם הקדמון). ובכל זאת פלא הדבר, שלא מצינו מי שיקרא לריב"א, תלמיד רש"י וראשון לבעלי התוספות באשכנז,